

О.І.Журба (Дніпропетровськ)

Ф. Й. ТУМАНСЬКИЙ*

Найбільш концептуально і відверто історіографічні погляди Ф.Й.Туманського висловлені в його зверненні "К читающим", що відкривало "Полное описание деяний...". Цей об'ємний текст мав досить струнку, логічну й цілісну композицію і складався з 10 різних за обсягом параграфів.

В першому з них автор стисло обґрунтовував причини саме такого вибору теми свого твору. За перо його примусили взятися як масштабність фігури Петра I, так і недостатність і недостовірність літератури про нього. Не останнім з мотивів було прагнення задовольнити цікавість публіки, для якої петровська проблематика почала набувати важливого суспільного значення, а також прагнення реалізуватися як історик-патріот задля слави своєї Вітчизни.

В другому параграфі був проаналізований стан тогочасної розробки петровської проблематики. Ф.Й.Туманський розглянув венеціанське видання Д.Феодозі (1772 р.), його російський переклад, випущений С.Колпаковим та І.Байбородіним з примітками і коментарями М.М.Щербатова, "Історію Петра Великого" Вольтера, праці і публікації А.Ф.Бюшинга, анонімне празьке видання 1784 р. і зробив такий жорсткий висновок відносно цих книжок: "...Ни одна из них не удовлетворяет предмету и не может называться прямою историею. Венецианская коротка, несвязна, во многих местах неверна и для чтения скучна: да и сия так стала редка, что ныне ниже двадесяти пяти рублей купить нельзя. Волтерова история: смесь лжи с малою частицею истины, имена собственные перековерканы, летоисчисление смешано. Изданная в Праге, сколько не хвастает сочинитель оную, произполнена непростительных погрешностей. По всем сим обстоятельствам нужно было приняться за сочинение нового жизнеописания. Я пустился в сей путь и соделался историком"⁹¹.

Звернемо увагу на ті вимоги, які висував Ф.Й.Туманський до фундаментальних історичних праць, нестача яких змусила його взятися за перо. Це - відсутність фактичних помилок, точність передачі написання назв та імен, знайомство з історичною хронологією, вміння відрізнити брехню від правди, нарешті цікавість і зв'язність тексту оповідання. Остання задача, на якій не один раз, до речі, наполягав Ф.Й.Туманський, свідчила про те, що, усвідомлюючи цілком наукові завдання історичного твору, які повинен ставити перед собою дослідник, він, ідучи в ногу з історіописанням свого часу, все ще сприймав його як особливий вид літературної праці.

Про те, що таке історія, які завдання повинен ставити перед собою історик, в чому сенс його праці, - такі фундаментальні проблеми методологічного характеру були визначені Ф.Й.Туманським у третьому параграфі свого звернення до читачів.

Пріоритетним у визначенні історії Ф.Й.Туманський вважав пізнавальні моменти: "История есть повествование истины, или сказание о деяниях, действительно бывших и существование которых доказать можно". Водночас, віддаючи данину просвітницькій дидактиці, він не забував і про те, що історія "имеет перед прочими [науками. - О.Ж.] то преимущество, что предписывает правила жизни и устройства народам и необинуясь дает уроки царям..."⁹². Такі науково-педагогічні завдання вимагали засвоєння нового критичного

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 3, 6.

ставлення до історичних джерел: "Следовательно, в число исторических сказаний не должно вносить ничего того, что не основано на письменных современных или критикою очищенных доказательствах". Якщо ж таких доказів у розпорядженні історика немає, то він, на думку Ф.Й.Туманського, має право звернутися до джерел, так би мовити, другого рівня, тобто свідчень очевидців подій і процесів, які його цікавлять. Причому, розуміючи властивість усної інформації втрачати при передачі свій потенціал, він наголошував на тому, що особливо критично ставитися треба до переказів свідчень очевидців іншими особами: "Внук слышанное от деда расскажет уже с великим примесом, а правнук сплетет совершенную баснь"⁹³. Саме цим, тобто неадекватною передачею інформації, пояснював автор походження численних міфів, історичних легенд, переказів, вірувань у різних народів, вважаючи їх, цілком у просвітницькому дусі, шкідливими забобонами, які гальмують розповсюдження позитивних знань і остаточну перемогу розуму над невіглаством.

Озброєний саме такими методологічними настановами, історик може розпочинати свою працю. Проте наукові завдання, що стоять перед ним, не означають, що він повинен забувати про інтереси потенційного читача, якого треба не лише вести до пізнання і розуміння істини та морально-етичних доброчесностей, але й дбати про задоволення естетичного почуття публіки: "Слог его должен быть прост и внятен. Рассыпать много цветов нужно стихотворцу или красноречивому, желающему пленить слушателей и склонить сердца их к поставленной цели. Но историку сие не нужно: он обязан писать истину; истина и нагая пребудет всегда истинна, честному человеку приятная и хотящему черпать пользу поучительная: однако же история не должна быть суха и всяких приятностей лишена"⁹⁴.

Водночас сучасний історик, на думку Ф.Й.Туманського, не може задовольнятися лише цікавістю своєї оповіді, він повинен "... ни одного не упустить случая, где только можно обратить внимание читателя на связь содеянного..., представит ему все обстоятельства, которые были причиною такого или другого действия". Саме тому, підкреслював Ф.Й.Туманський, такі нові завдання і вимоги, які ставляться часом, докорінно змінюють завдання історії та призначення історика, його образ в очах публіки, **"историком быть"** * должность не так легка, как многие думают,... но таковым каждый приемлющий писать историю быть должен"⁹⁵.

В четвертому і п'ятому параграфах Ф.Й.Туманський представляв читачеві два протилежних підходи в оцінках Петра I та його реформ, що зіштовхнулися того часу в літературі, відображаючи суспільні настрої і роздуми. Перший з них - апологетичний (§ 4), сенс якого, якщо коротко, зводився до того, що "во времена Петра все было отличное"⁹⁶. Думки опонентів Ф.Й.Туманський представив власним перекладом великого уривку твору відомого французького просвітителя абата Г. Маблі (1709 - 1785) "Про вивчення історії" (§ 5, найбільший у вступі⁹⁷), який, віддаючи належне особі Петра I, наголошував на тому, що, "исполняя великие дела, сделал он только погрешности", які докладно розбиралися з позицій "республиканско-демократического способа решения важнейших государственных вопросов, сохраняющего значение при любой форме правления"⁹⁸.

Безсторонньо виклавши антагоністичні погляди, Ф.Й.Туманський визначив у зв'язку з цим свою позицію в наступному § 6. Вона полягала в тому, що, віддаючи належне різним поглядам, він вбачав своє завдання в тому, щоб критично порівняти їх і, як наслідок, сформулювати власний підхід, що оминав би крайнощі диспутантів і дозволив "извлечь из них одно [мнение], которое казалось быть больше свойственно истине и отдавало бы описываемому герою должную справедливость, не вознося его выше пределов и не приписывая ему погрешностей таковых, которые проистекали не от его невнимания, нерадения или тщеславия, но от соединения обстоятельств..."⁹⁹.

В цьому ж параграфі Ф.Й.Туманський порушив і зробив спробу осмислити вельми актуальну для історіописання кінця XVIII ст. проблему об'єкта біографічного дослідження. Він засуджував тих, хто видавав численні відомості (анекдоти) про приватне життя видатних осіб, "ибо они пишут, не быв ни чему очевидным свидетелем, а слышанное содержит обыкновенно хотя половину лжи". Така позиція була визначена не лише властивим йому скепсисом щодо усних джерел, а швидше розумінням предмету і завдань історії взагалі, яку, насамперед, повинні цікавити значні суспільні справи і процеси, а не особи як такі, навіть великі: "Государь есть токмо государь в собраниях народных, в связи общественной... Но в своей комнате, закрыт от публики, государь есть частный человек: деяния его, до его частной жизни относящиеся, не суть деяния государя и потому к истории общей его царствования не принадлежат..."¹⁰⁰

В § 7 Ф.Й.Туманський обґрунтовував необхідність короткого огляду допетровського періоду у власному творі тим, що це допоможе краще зрозуміти як позитивні, так і негативні моменти петровських перетворень, а також дати відсіч іноземним авторам, які, зачіпаючи давні періоди російської історії, нерідко суперечать один одному або перекидують події. Доказом добросовісності автора, гарантом істинності і можливості перевірки його історичних писань повинна була стати багатотомна публікація історичних джерел "Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях государя императора Петра Великого", на основі яких і складалося "Полное описание деяний...". Причому Ф.Й.Туманський спеціально обумовив тут деякі власні археографічні прийоми. Він обґрунтовував необхідність наявності в публікаціях джерел вказівок на місце їх збереження, наукових приміток, бібліографії: "Но как есть многие охотники судить и обвинять человека, не слушав его, то при конце приобшчу я список книг, каковыя употребляю, дабы показать, которыми я пользуюсь изданиями, и что указанныя мною страницы находят должно в оных, а не в других"¹⁰¹.

На завершення звернення до читачів Ф.Й.Туманський у § 9, із хвилюванням очікуючи відгуків на адресу свого твору ("Знаю, что не оставят меня без суждения"), звертався до майбутніх критиків. Як автор, що відчував слабкі місця своєї праці, але не бажав втягуватись у полеміку, будучи впевненим в обраній методології, він заявляв: "Бича справедливой критики уклоняться не стану..., но суждению злобных никогда отвечать не буду"¹⁰².

В останньому параграфі автор висловлював вдячність своїм покровителям, помічникам і натхненникам, про яких згадувалося вище, без допомоги яких його проект не був би реалізований. Серед них не названа ще одна персона, без благовоління і згоди якої Ф.Й.Туманському навряд чи вдалося б здійснити своє видання. Але саме їй, імператриці Катерині II, автор уже присвятив "Полное собрание деяний его величества государя императора Петра Великого". Вірогідно, що вона через О.А.Безбородька та І.Г.Чернишова не лише знала, але й сприяла справі підготовки цього проекту, даючи дозвіл використовувати історичні джерела, зокрема Колегії іноземних справ та архіву Адміралтейства.

Глибоке теоретизування Ф.Й.Туманського з найважливіших проблем історичного пізнання, джерелознавства, історіографії, ролі і місця історика в цьому процесі - річ унікальна в малоросійській культурі та історіописанні аж до середини XIX ст. Зрозуміло, що воно стосується не лише доби Петра I, а набуває генералізуючих форм. У цьому сенсі, цілком погоджуючись з І.І.Колесником, що "теоретизація процесу історіописання була пов'язана з удосконаленням критичного аналізу історичних джерел, а наукова історія - це така історія, яка спирається на критично "вичищений" текст"¹⁰³, не можу підтримати залучення нею Ф.Й.Туманського до "антикварного" напряму української історіографії лише на тій підставі, що він не витворив цілісного

тексту історії України*, без урахування теоретико-методологічного рівня творчості дослідника. Виходячи з цього, визначення змісту "антикварного" напрямку в українській історіографії лише як "збирання, опис, коментування, вивчення матеріалів з минулого... Гетьманщини"¹⁰⁴, виглядає, на наш погляд, цілковитим непорозумінням. До речі, впевнений, що однією з найвагоміших причин невиконання Ф.Й.Туманським його плану створення повної наукової історії Малоросії стало його уявлення про наукову джерелознавчу й археографічну невідповідність цього проекту.

Малоросійські проекти немовби окраюють творчість Ф.Й.Туманського. Розпочавши свої історичні вправи, які, напевно, виникли як відгомін настроїв малоросійського суспільства, з плану написання повної історії Гетьманщини, соціалізуючись в інтелектуальному середовищі російської столиці, чутливо реагуючи на його духовні потреби, він наприкінці своєї творчої кар'єри повернувся з набутим "петербурзьким" ідейно-науковим багажем до історії рідної землі.

Центральне місце історії Малоросії відведено в його останньому журнальному проекті - часописі "Российский магазин" (далі-"РМ"), в якому була розпочата широка публікація джерел і досліджень з історії Гетьманщини. І хоча цей журнал вважається одним з перших російських історичних журналів¹⁰⁵, водночас він повною мірою репрезентував і малоросійський духовно-культурний простір¹⁰⁶.

В "РМ" вміщено багато важливих джерел з історії України XVII - XVIII ст., більшість яких друкувалася вперше. Це був результат великої пошукової роботи, яку автор розгорнув як у Малоросії, так і поза її межами. Серед цих матеріалів центральне місце займали джерела, які безпосередньо відносилися до періоду Визвольної війни середини XVII ст.: 1). Універсал (у Ф.Й.Туманського - "Манифест или объявление...") Б.Хмельницького до українського народу із закликом до боротьби проти польської шляхти, випущений у травні 1648 р. під Білою Церквою¹⁰⁷; 2) "Літописець Малої Росії" (Літопис Г.Габ'янки), а також: 3). Лист канцлера Л.Сапеги до полоцького греко-католицького архієпископа І.Кунцевича від 12.03.1622 р.; 4). Виписка із записки аноніма 1749 р. про вибори на Січі кошового отамана і старшини. 5). Щоденник генерала П. Гордона 1684 - 1685 рр., писаний під час його служби на Україні; 6). Лист Феофана Прокоповича до професора Петербурзької Академії наук Гросса від 1730 р., з яким він відправляв на навчання до столиці 10 своїх кращих учнів, у тому числі відомого в майбутньому сенатора Г. Теплова; 7). Лист гетьмана І.Мазепи до Петра I від 1700 р. з вдячністю за присудження ордена Андрія Первозванного.

Окрім джерел з історії Визвольної війни, Гетьманщини, Запоріжжя, Ф.Й.Туманський надрукував своєрідні власні дослідження з історії Малоросії, які мають характер наукових коментарів до надрукованих джерел: "Предупреждение о следующих до истории малороссийской известиях и что ко всеобщей российской истории нужно" та пояснення до незнайомих російському читачеві слів під назвою "Изъяснения малороссийских речений".

Усього, за нашими підрахунками, із загального обсягу "Российского магазина" джерела і матеріали з історії українських земель займають 36 %, причому у другому томі вони охоплюють 57 %, а в третьому - 54 %. Ці дані дають підстави стверджувати, що "РМ" та його історично-археографічне начиння заслуговує на увагу як яскравий репрезентант малоросійської історіографії, журналістики, духовно-культурної ситуації взагалі.

Історії запорозького козацтва присвячений уривок з анонімних записок 1749 р. про вибори на Запоріжжі. Істориками висловлювалося припущення,

* Звернемо увагу на анахронізм цього терміна відносно того часу. Всі "українські" історії другої половини XVIII - першої половини XIX ст. є історіями українського регіону - Гетьманщини-Малоросії.

що його складено за працею О.І.Рігельмана^{III}. Але більш переконливою здається думка, що Ф.Й.Туманський запозичив цей уривок із статті Г.Ф.Міллера "История о казаках запорожских", опублікованої 1760 р. у часописі "Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие". Ознайомитися з твором О.І.Рігельмана у нього було значно менше шансів, бо той побутував тоді лише в рукописних списках і так само, як і праця Г.Ф.Міллера, був побудований на тексті, створеному князем С.Мишецьким. Н.Д.Полонська-Василенко, порівнюючи методу опрацювання цього першоджерела істориками Запоріжжя XVIII ст., підкреслювала, що коли Г.Ф.Міллер "до того, що написав Мишецький,... додав тільки вчені міркування історика", то О.І.Рігельман "механічно зшивав окремі матеріали, якими користувався"¹⁰⁹. Якщо ж припустити, що в розпорядженні Ф.Й.Туманського були обидва твори, то, напевне, він віддав би перевагу статті Г.Ф.Міллера. До речі, зауваження Н.Д.Полонської-Василенко, як і її попередників та сучасних авторів, про несамостійний, компілятивний, майже літописний характер творчості О.І.Рігельмана¹¹⁰, ставить під сумнів намагання приписати йому "першу спробу наукової історії України"¹¹¹.

Цінність записки аноніма 1749 р. про вибори на Січі полягає в тому, що вона складена самовидцем і докладно знайомить з традиціями, побутом, устроєм запорожців. Зазначимо, що автор записки, вірно підмічаючи соціальні суперечності, неприхильно ставився до козацьких низів. З його оцінками цілком погоджувався Ф.Й.Туманський, який вважав січовий лад прикладом згубної відсутності у суспільстві сильної верховної влади.

Важливою й оригінальною частиною науково-археографічного оформлення публікації були численні підрядкові примітки (11 одиниць), які стали однією з перших спроб словника малоросійських історичних термінів. У наступних томах вони переросли в "Изъяснения малороссийских речений", що охоплювали більше 300 позицій. Тут для російського читача Ф.Й.Туманський розтлумачував значення слів: старшина, посполиті, Запорозька Січ, гетьман, котляр, коваль, рушниця, гармата, полк, універсал, скарб, булава, довбиш, курінь, прапор, кушнір, шинок тощо, вміщував етнографічні, фольклористичні, історико-правові екскурси. Серед цих приміток знаходимо пояснення імені Б. Хмельницького: "При крещении именован он Зиновием, потом от казаков наречен Богданом и оба употреблял имена"¹¹².

Розкриваючи причини наростання національно-релігійних суперечностей у середині XVII ст., Ф.Й.Туманський вперше переклав з польської і надрукував повний текст листа канцлера Л.Сапеги до І.Кунцевича 1622 р., в якому автор, сам будучи прихильником унії, відверто й рішуче засуджував насильницькі дії архієпископа проти православної церкви і застерігав його, що прямолінійна і непродумана політика може спровокувати у майбутньому рішучі контрзаходи православних Речі Посполитої.

На переконання Ф.Й.Туманського, "письмо преважное и по своему содержанию и подкреплению гисторическия истины. Все сие опровергает неприязненные суждения чуждых о происшествии, бывшем в Малороссии, и доказывает, во-первых: что Малая Россия, яко истинное России чадо, должна была присовокупиться к матери своей России; во вторых: что от известных веков она никому, кроме России, не принадлежала, и Литвою и Поляками похищена незаконно; в третьих, что поступки вельмож польских и литовских и духовенства римскаго были несносные"¹¹³. Саме тому "искра, несколько лет раздуваемая, во дни Богдана Михайловича произвела пламень", внаслідок чого сталося "присоединение Малой России к Великой России волею царя мудрого Алексея Михайловича и подвигами знаменитого военачальника гетмана Богдана Михайловича Хмельницкого"¹¹⁴.

Справі публікації джерел Ф.Й.Туманський, як бачимо, надавав важливу не лише пізнавальну, а й суспільну функцію, впевнений, що історична істина,

добута шляхом порівняння різних іноземних джерел, здатна відвернути чужинські наклепи на адресу вітчизни, з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки української історії першої половини XVII ст.

Висловлені публікатором у поясненнях до цього документа погляди на причини еволюції статусу козацької України в середині XVII ст. дають можливість простежити деякі зміни у поглядах малоросійської еліти кінця XVIII - початку XIX ст. щодо характеру об'єднання Малої і Великої Росії, які суттєво трансформувалися з часів відстоювання їх рівного статусу, насамперед у творах Г.Полетики та С.Дівовича¹¹⁵.

В другому томі був надрукований "Маніфест..." Б.Хмельницького від травня 1648 р. У вступі до видання Ф.Й.Туманський розкривав свою археографічну методи щодо підготовки публікації: "Сей (маніфест. -О.Ж.) находитися у многих в руках, почему и нетрудно было мне оный достать, токмо снеся разные рукописи, по возможности и правилам правдоподобия очистить от ошибок, переписчиками внесенных"¹¹⁶. В рамках цього порівняно невеликого документа Ф.Й.Туманський подав 119 приміток, пояснюючи значення тих чи інших термінів і невідомих висловів.

Презентуючи публікацію "Летописца Малыя России" (літопис Г.Грабянки), Ф.Й.Туманський повідомляв про багаторічні пошуки "по монастырям, полковым и сотенным архивам ... связной летописи" та згадував руйнівну пожежу 29 лютого 1780 р., внаслідок якої не встиг оглянути "драгоценное собрание книг Киевской академии". Він зазначав, що обрав для публікації саме цей список після порівняння з іншими як найкращий. Особлива увага до мови джерел виявилася у Ф.Й.Туманського в його спостереженнях за динамікою мовних процесів у Малоросії у XVIII ст.: "Писана она [летопись]... в царствование Петра Великого, почему и язык малороссийский в оной уже ближе подходит к российскому"¹¹⁷. У формі приміток до тексту він продовжував друкувати тлумачний лексикон малоросійських слів. В одній з приміток, до якої, немовби вибачаючись перед вимогливим читачем, Ф.Й.Туманський привертав особливу увагу, зазначалося: "NB. Я не критику сей летописи пишу, но издаю оную подлинником, да избавлю от гибели: почему и прошу не ожидать противуречий! Предоставьте времени"¹¹⁸. Слід зазначити у зв'язку з цим чітке усвідомлення автором однієї з найважливіших функцій археографічної публікації - збереження писемних пам'яток. Вірогідно, що Ф.Й.Туманський, розуміючи необхідність критичного видання даного літопису, поспішав з його оприлюдненням, а тому й не зміг надати його тексту належного, в тому числі й археографічного, оформлення.

Відсутність глибокого критичного підходу до видання тексту джерела усвідомлювалася публікатором як провина, неприпустима для наукового видання тексту, яке він не зміг здійснити з тих чи інших причин, але це завдання, на його думку, було справою часу. Однак Ф.Й.Туманському не судилося його виконати. Лише через шістьдесят років Київська археографічна комісія на належному для того часу рівні відтворила текст літопису Г.Грабянки, навіть не знаючи про існування публікації в "РМ"¹¹⁹. Що ж до сучасної публікації цієї пам'ятки¹²⁰, то вона не лише не претендує на звання наукової, але значно поступається публікації кінця XVIII ст. Справді наукове археографічне видання твору Г.Грабянки, як і сподівався Ф.Й.Туманський, ще попереду.

"РМ" належить пріоритет у виданні значного уривку з фундаментальної пам'ятки мемуарного жанру - "Щоденника" Патрика Гордона. Дослідження останнього та публікацію уривків з нього розпочав ще Г.Ф.Міллер, який мав усі шість уцілілих томів рукопису відомого шотландця, одного з учителів Петра I, генерала російської служби, який довгі роки прослужив в Україні. Саме Г.Ф.Міллер написав перший науковий нарис про це джерело, який був надрукований в "Опыте трудов Вольного российского собрания при Импера-

торском Московском университете" у 1778 р. Ще раз ця замітка була повторена в "Санкт-Петербургском журнале" за квітень того ж року разом із статтею "О начале Преображенского и Семеновского полков гвардии", в якій Г.Ф.Міллер використовував матеріали "Щоденника". Наприкінці 1780-х рр. цей твір та його автор привертати до себе значну увагу. Тоді відомості про П.Гордона та уривки з його "Щоденника" були надруковані в "Академическом, историческом и географическом месяцеслове" за 1782 та 1783 рр., а в 1790 р. ці статті були перевидані в "Собрании сочинений, выбранных из месяцесловов за разные годы". В "Новых ежемесячных сочинениях на 1778 и 1779 гг." були вміщені уривки про Чигиринські походи 1677 - 1678 рр.¹²¹ Усі ці, в тому числі й рукописні, матеріали, як довів Є.Ф.Шмурло, були добре відомі Ф.Й.Туманському, а сам рукопис "Щоденника" П.Гордона, ймовірно, готувався, але не увійшов до публікації в "Собрании разных записок и сочинений...о жизни и деяниях... Петра Великого".

У розпорядженні Ф.Й.Туманського був "Щоденник" П.Гордона від 1684 р. до його смерті у 1699 р. Для публікації був обраний уривок за 1684 - 1685 рр., коли генерал служив у Києві, хоча в планах було й повне його видання. Публікації передують своєрідна передмова - "Известие о поденных записках Петра Иоановича Гордона", в якій видавець розмірковував про джерелознавчу вартість наративів та проблеми перекладу та публікації іноземних текстів.

"Записки мужей знаменитых, - писал він, - ими самими потомству оставленные, если сочинены оные с благоразумием их деяниями управлявшим, если оне свидетельствуют их искренность и безпристрастие, если возвещают предметы важные, таковые записки суть сокровища для любопытного в каждом состоянии человека. Се чистые источники для истории, обогащающие оную сведениями о бытиях и обстоятельствах, которые бы без сей помощи остались неизвестными. Слава имени генерала Гордона не позволяет нам сомневаться о его проницательности, верности в повествовании, точности и чистости"¹²².

Ф.Й.Туманським виконана велика робота по перекладу "Щоденника" з англійської, якою написаний основний текст, французької та латинської мов, що зустрічаються в тексті фрагментарно, на російську. Причому перекладач, зіткнувшись з проблемою адекватної передачі змісту, розкривав свою творчу лабораторію, пояснюючи прийоми публікації і складнощі, що зустрічалися на цьому шляху: "...Колико же труда мне стоило привести все в порядок, согласить и написать сей дневник по-русски: о красоте слога некогда было стараться, да и подлинник не красоту слога предметом имел. Трудность больше состояла в правописании имен упоминаемых людей и селений; где возможно было, занимал я сии по соображению времен и обстоятельств из русских, малороссийских и польских летописцев, из чертежей и проч. Но еще нечто осталось неисправленного до времени"¹²³.

Про характер такого роду проблем публікації пам'ятки яскраво свідчать численні підрядкові примітки, більшість яких якраз і присвячена проблемам перекладу тексту. Так, коли Ф.Й.Туманський не міг розібрати текст рукопису чи перекласти його, він обирає різні варіанти виходу з такої ситуації: 1) залишав незрозумілий уривок, зазначаючи свою неспроможність перекласти його: "Что не знаю, в рукописи гордоновой ezigins"¹²⁴, "Сокращений теперь не отгадываю"¹²⁵; 2) пропонував свої варіанти перекладу: текст "король польский, пришедши в Ясловец" - він супроводив приміткою: "Не знаю так ли, думаю Ярославца"¹²⁶; 3) виправляв автора там, де той, безсумнівно, помилявся, "ибо все названия перековерканы": "Всюду впоследствии названия селений, где токмо, вероятно догадываться было можно, исправил я по российскому выговору и точному оных названию"¹²⁷. Все це свідчить про те, наскільки вдумливо Ф.Й.Туманський підходив до справи видання історичних джерел, зокрема до проблеми їх адекватного перекладу з інших мов.

Амбітний, але далекий від самозакоханості Ф.Й.Туманський із запалом звертався до своїх співвітчизників (як до великоросів, так і малоросів) не лише з неодноразовими гарячими закликами збирати писемні пам'ятки минулого, але й фіксувати швидкоминаючі події сучасності, забезпечуючи джерелами майбутніх істориків. З приводу цього у своєму історико-статистичному і топографічному нарисі "Описание Санкт-Петербурга" він зазначав: "Собрав здесь все и пополнив, что обрести мог, сообщаю, дабы недостающее дополнили лучше знающие; и новое соделается для потомков древним, а со умножением лет многое забудется и без записок тщетно искать будет истины в преданиях словесных (курсив мій. - О.Ж.)"¹²⁸.

Дослідницька праця Ф.Й.Туманського на полі історіописання та археографії, його внесок у вивчення минулого Російської держави і її складової, рідної йому Малоросії, а головне міцно засвоєні й реалізовані з більшим або меншим успіхом методи і прийоми історичної критики дозволяють з упевненістю віднести його до нечисленної когорти вітчизняних письменників, які в другій половині XVIII ст. здійснили той поворот в історичній науці, зміст якого блискуче визначений В.Й.Ключевським: "Писание истории должно было смениться изучением её; украшенное повествование о прошлом или откровение свету славных дел предков сменилось потребностью уяснить себе самым ход своего прошлого; патристическое самопрославление уступило место национальному самосознанию"¹²⁹. Серед малоросів Ф.Й.Туманський виявився найбільш підготовленим для реалізації цього завдання. І не його провина, що він майже не був почутий малоросійською публікою, яка ще в перші десятиліття XIX ст. цілком задовольняла свій історичний інтерес козацьким літописанням або його варіаціями.

Для дослідження творчості Ф.Й.Туманського як представника малоросійського духовно-культурного простору необхідно вирішити також багато суто екстенсивних, але від того зовсім не простих, завдань, серед яких, насамперед, - найповніша реконструкція його опублікованої й рукописної спадщини. До речі, відомо, що Федір Йосипович, окрім історичних, виступав також з публіцистичними, економічними творами.

Невиявленою і невивченою залишається його філософська і літературна спадщина. Але осмислення ролі і місця Ф.Й.Туманського в інтелектуальній історії та історіографічній ситуації останньої чверті XVIII ст., розгляд його теоретико-методологічних підходів до вивчення історії, його джерелознавчих поглядів та археографічних уявлень підтверджує перспективність персоніфікованого й регіонального методів дослідження історії вітчизняної історичної науки та соціокультурних процесів другої половини XVIII - першої половини XIX ст. в цілому.

Уважна реконструкція творчості інтелектуалів того часу надає нові можливості у вивченні регіональних варіантів українського духовно-культурного середовища та історіографії другої половини XVIII - першої половини XIX ст., відкриває погляд на той час не лише як на підготовчу добу, переддень українського національного відродження, провідники якого через багато десятиліть, шукаючи історичної легітимізації, будуть залучати далеких (і в часовому і в ментальному розумінні) попередників до своєї ідейної традиції. Коротше кажучи, сучасній українській історіографії цієї доби вже пора, відклавши вбік ретроспективні і телеологічні підходи, спробувати застосовувати до вивчення історії другої половини XVIII - першої половини XIX ст. метод історизму. В цьому й полягало одне із завдань даної статті.

⁹¹Туманский Ф.О. К читающим. - С. XVI - XVII.

⁹²Там же. - С. XVII. ⁹³Там же. - С. XVIII. ⁹⁴Гзм же. - С. XIX - XX. * Виділено Ф.Й.Туманським.

- ⁹⁵ Там же. - С XVII - XXI.
- ⁹⁶ Там же. - С. XXV.
- ⁹⁷ Там же. - С. XXVI - XLIII.
- ⁹⁸ Французское Просвещение и революция / М.А.Киссель, Э.Ю.Соловьев, Т.И.Ойзерман и др. - М., 1989. - С.66.
- ⁹⁹ Туманский Ф.О. К читающим. - С. XLIII - XLIV.
- ¹⁰⁰ Там же. - С. XLIV-XLV.
- ¹⁰¹ Там же. - С. LII.
- ¹⁰² Там же. - С. LIII - LIV.
- ¹⁰³ Колесник 1.1. Українська історіографія... - С. 157.
- ¹⁰⁴ Там же. - С. 187.
- ¹⁰⁵ Белозерская Н. Исторический журнал XVIII века... - С.61 - 84; Мохначева М.П. В поисках "первого исторического журнала" в России: некоторые наблюдения и итоги // Отечественная культура и историческая наука XVIII-XX веков: Сб. статей - Брянск, 1996. - С. 3 - 28. ¹⁰⁶ Журба О.І. Публікації з історії козацтва... - С. 186 - 189; Див. рецензію на цю статтю: Муравьев В.А. Новый украинский историко-археологический сборник // АЕ за 1998. - М., 1999. - С.327.
- ¹⁰⁷ Ця публікація, до речі, не врахована у виданні: Універсали Богдана Хмельницького: 1648 - 1657 / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. - К., 1998. - С. 298 - 300. ¹⁰⁸ Белозерская Н. Исторический журнал XVIII века. - С. 82.
- ¹⁰⁹ Полонська-Василенко Н.Д. Историки Запоріжжя XVIII ст. // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. - Мюнхен, 1965. - С. 19 - 25.
- ¹¹⁰ Бодянский О.М. Предисловие // [Мышецкий С] История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. - М. - 1847. - С. III - IV; Ершов А. "Летописное повествование о Малой России" О.І.Рігельмана і "Краткая летопись Малыя России", видана В.Рубаном//Записки Ніжинського інституту народної освіти. - 1927. - Кн. 7. - С. 178 - 192; Кравченко В.В. Нариси з української історіографії ... - С. 69; Сас П.М., Щербак В.О. Історія України у висвітленні О.І.Рігельмана//Р/гельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. - К., 1994. - С. 8 - 9.
- ¹¹¹ Колесник І.І. Українська історіографія... - С.176.
- ¹¹² Туманский Ф.О. Изъяснение малороссийских речений//Российский магазин.- 1792.-Т.2.- С. 97.
- ¹¹³ Туманский Ф.О. Предупреждение о следующих до истории малороссийской известиях и что ко всеобщей российской истории нужно/Там же. - С. III.
- ¹¹⁴ Графа Леона Сапеги канцлера Великого княжества Литовского ответное письмо к преосвященному Иоасафу Кунцевичу архиепископу полоцкому/Перевод и предисловие Ф.О.Туманского // Там же. - С. 473, 474.
- ¹¹⁵ Литвинова Т.Ф. До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія та Василя Полетик // Історія суспільної думки Росії та України XVII - початку XX ст. - Дніпропетровськ, 1992. - С. 53-64; її ж. Про невідомий список "Разговора Великороссии с Малороссией" Семена Дівовича // КС. - 2000. - №1. - С.155-159; Пам'ятки суспільної думки України (XVIII - перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Укладачі А.Г.Болебрух, Т.Ф.Литвинова, Є.А.Чернов. -Дніпропетровськ, 1995. - 488 с
- ¹¹⁶ Туманский Ф.О. Предупреждение... - С. II, III.
- ¹¹⁷ Там же. - С. III.
- ¹¹⁸ Летописец Малыя России//Российский магазин. - СПб., 1793. - 4.2. - С. 103.
- ¹¹⁹ Летопись гадяцкого полковника Г. Грабянки/Под ред. И.О. Самчевского. - К., 1853. -XXIX, 420 с.
- ¹²⁰ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки/Переклад з староукраїнської Р.Іванченко. - К., 1992. - 185 с.
- ¹²¹ Федоров Д.Г. Летопись русского шотландца//Гордон П. Дневник. 1635-1659.- М., 2000. - С. 235.
- ¹²² Туманский Ф.О. Известие о дневных записках Петра Иоановича Гордона//Российский магазин. - 1793. - 4.2. - С.390 - 391.
- ¹²³ Там же. -С.389- 390.
- ¹²⁴ Продолжение дневных записок Гордоновых//Российский магазин.- 1793. - Ч.3. - С. 318.
- ¹²⁵ Там же.- С. 347.
- ¹²⁶ Дневниковые записки Петра Иоановича Гордона, сообщающая достопамятныя приключения его жизни, времени и бытности в России, с английской рукописи переведены старанием и под смотрением Ф.Туманского// Российский магазин. - 1793. - 4.2. - С. 451. ¹²⁷ Там же. - С. 411.
- ¹²⁸ Туманский Ф.О. Описание Санкт-Петербурга/уРоссийский магазин.-1792. - 4.1. - С. 12.
- ¹²⁹ Ключевский В.О. Лекции по русской историографии/Сочинения. В 9 т. - Т.7: Специальные курсы. - С. 198.

Резюме

З'ясовується внесок Ф.І.Туманського у формування малоросійського напряму у становленні російської історіографії останньої чверті XVIII ст.

The input of Fedir Tumanskyi into the establishment of the Small Russia trend in formation of Russian historiography in the last quarter of the XVIII century is being elucidated.